

HET RASPHUIS AAN DE COUPURE (1775 –1935) ‘CORRECTIEHUIS’ EN CENTRALE GEVANGENIS

Deel 1. Product van de Verlichting onder Vilain XIII (1773-1829)

Herbert De Vleeschouwer

In een korte inleidende schets wordt een beeld gegeven van het verschrikkelijke regime dat gevangenen nog in de 17de en 18de eeuw moesten ondergaan in afwachting van het vonnis en de strafexecutie, die steeds snel volgden. Hierin werd verbetering gebracht door de bouw van een nieuw type gevangenissen, opgevat en gebouwd als ‘correctiehuizen’. De ‘logés’ werden tewerkgesteld, onder meer – maar niet uitsluitend –, in het raspen van verfhout. Ze werden hiervoor betaald, maar moesten tussenkomen in de onkosten. Dit wordt duidelijk gemaakt in dit eerste deel van twee over het Gentse Rasphuis aan de Coupure, een initiatief van de ‘verlichte’ Vilain XIII, politiek leidende figuur in Gent en het vroegere graafschap Vlaanderen tijdens de late Oostenrijkse Tijd.

Landlopers: vroegere toestand

Met een besluit genomen in 1616 probeerden De Staten van Vlaanderen (vertegenwoordigers van de ‘kwartieren’ van Brugge, Ieper, Gent en het Brugse Vrije) de sociale plaag van landloperij en bedelarij door opsluiting in te dammen. Dit naar het voorbeeld van de grootsteden zoals Parijs 1545, Londen 1550, Amsterdam 1595 en Bremen 1613. Een deel van het Gentse Geeraard de Duivelsteen werd omgebouwd tot tuchthuis. De ingebruikname ervan liet echter een halve eeuw op zich wachten (tot 1676!). Men noemde de instelling, naar analogie met Amsterdam, het Spinhuis (deel voor vrouwen) en het Rasphuis (mannen). Vrij vlug was het Duivelsteen overbevolkt, wat resulteerde in heel wat problemen, vooral inzake gezondheid.

Gevangenis en veroordeelden

Tot in de 18de eeuw werden gevangenen in Gent zelden voor lange tijd in een gevangenis opgesloten. Er was wel de voorlopige opsluiting in afwachting van een vonnis, dat nooit lang op zich liet wachten. De beruchte ‘suikerlade’ boven het poortgebouw en andere kerkers in het Gravensteen werden daarvoor gebruikt. Om te straffen stond een heel arsenaal aan vernederende, pijnlijke, niet zelden dodelijke middelen ter beschikking van de scherprechters, maar geen gevangenisstraffen.

In Engeland werd het gevangeniswezen in de achttiende eeuw ernstig in vraag gesteld door John Howard (1726-1790). Aan hem wordt het nieuwe principe van één cel per gevangene toegeschreven. Nadat hij zelf kort in Frankrijk opgesloten werd, bezocht hij honderden gevangenis. Een typisch voorbeeld van toen: ‘twee vuile dagkamers, drie smerige nachtkamers, voor de mannen acht voet (ca. 2,4m.) in het vierkant, voor de vrouwen iets meer ruimte: negen bij acht voet, 4,5 vierkante meter. Het stro is verpulverd tot stof en zit vol ongedierte, geen koer, geen water ter beschikking. Kleine overtreders zitten in ijzers gekluisterd. Bij mijn laatste bezoek waren er acht vrouwen’, schrijft Howard. Hij pleit voor grote hervormingen.

Ook in Gent waren sommige straffen wreedaardig. Zo voorzag het tuchthuisreglement van 1741 als straf voor weerspannige gevangenen de ‘papegaaisoep’. Die bestond erin dat men de gevangenen in een waterput liet zakken waarin het peil voortdurend steeg. Om niet te verdrinken was de gevangene genoodzaakt om een pomp te bedienen. Stoppen met pompen betekende dus verdrinken! (De Buck, 2007).

Nieuwe opvattingen over het gevangeniswezen

In de jaren 1700 werd het corporatisme van de machtige ambachten stevig teruggedrongen, met als gevolg dat arbeidskrachten vrij konden aangeworven worden. Er groeide een moderne industrie, die gretig beroep deed op goedkope arbeidskrachten, zoals vrouwen en kinderen. Het loon van de mannen daalde hierdoor drastisch. Dit gaf niet alleen aanleiding tot stakingen en betogingen, maar ook tot meer kleine criminaliteit. Niettegenstaande de economische opleving, bleef ook het aantal behoeftigen stijgen.

Het ondernemerschap of nijverheidsmercantilisme groeide en werd door de Staat ondersteund. Dit werd in Frankrijk ook wel Colbertisme genoemd naar Jean-Baptiste Colbert (1619-1683) minister van Financiën onder Lodewijk

XIV. Hij gaf de volgende raad aan de vorst: ‘Daar welstand steeds van arbeid komt en armoede van niets doen, moet het Uw voornaamste zorg zijn de armen op te sluiten en hun een bezigheid te geven waarmee zij hun kost kunnen verdienen; in dat opzicht kunt U niet genoeg maatregelen doen treffen’. Zo gezegd, zo gedaan dus, ook in gevangenissen. Vandaar dat de opgesloten en aan het werk gezet werden. Ze kregen vooral eindeloos vervelend en allesbehalve creatief werk: raspen van verfhout voor de productie van rood pigment, het handmatig spinnen van wol met ‘spinrokken’. De naam Rasphuis duidt het werk aan, zoals dat vroeger al gebeurde in het Geeraard Duivelsteen: de gevangenen moesten toen ‘hun tijd doorbrengen’ met het raspen van West-Indisch (Braziliaans) verfhout (campèchehout). De op die manier verkregen kleurstof werd gebruikt voor het verven van wol.

Toch geeft men ook aan dat dit vaak enkel de straf voor de minst handelbare gevangenen was, en dus zeker geen algemene dagelijkse bezigheid voor iedereen, zodat de naam Rasphuis enigszins misleidend is, en zeker niet van toepassing voor de hele duur van het bestaan van de instelling (Vermeulen, 1936; Le Normant en Bernaerts, 1828).

Vilain XIII en het ‘Provinciaal Correctiehuis’

De wantoestanden werden onder meer opgemerkt door Jean Jacques Vilain XIII (sic, zie afb. 1). Hij was Eerste Schepen van de Keure (te vergelijken met burgemeester) van 1755 tot 1759 en van 1761 tot 1774. In 1774 werd hij benoemd tot Groot-Baljuw van de Kasselrij van de Oudburg, een overkoepelend bestuur voor de streek rond Gent, en tot voorzitter van de Staten van Vlaanderen (Lenders, 1995). Hij was ook politiek vertrouweling van Aartshertog Karel van Lotharingen. Mede onder de invloed van de Verlichting trachtte hij de bestraffing humaner te maken (Vilain XIII, 1775). Dat moeten we relatief zien: minder onmenselijk dan de strafuitvoering vroeger.

Op 13 juli 1771 besloten de Staten van Vlaanderen tot het sluiten van het tuchthuis in het Geeraard De Duivelsteen en meteen tot de oprichting van een nieuw, ditmaal ‘Provinciaal Correctiehuis’. Dit betekent dat het geen stedelijke instelling meer was, maar dat het afhing van de ‘Provincie’ (de ‘Staten’) van Vlaanderen, met andere woorden het oude graafschap Vlaanderen, min de gebieden die veroverd waren door het Franse koninkrijk en de Verenigde Provinciën van de noordelijke Nederlanden. De term Correctiehuis duidt erop dat men tot de overtuiging gekomen was dat de veroordeelden konden worden ‘verbeterd’. Vandaar ook de term Verbeteringsgesticht voor misdadige minderjarigen. Keizerin Maria Theresia verleende op 17 januari 1772 een octrooi

(vergunning) aan het besluit van de Staten waardoor de realisatie kon beginnen.

Afb. 1. Vilain XIII. Overgenomen uit de tweede uitgave van zijn boek 'Mémoire sur les moyens ...', 1841, gereproduceerd in Lenders, 1995.

Als locatie werd een uitgestrekte strook grond gekozen in het nog volop landelijke Ekkerghem (afb. 2), langsheen de nog niet lang gegraven Coupure. Er werden twee architecten aangesteld. Naargelang de bronnen vindt men verschillende namen. Meestal wordt aangenomen dat ingenieur Malfeson en de jezuïet Klugman de gegadigden waren.

Als concept werd geopteerd voor een achthoek waarbinnen acht trapeziumvormige blokken (kwartieren, vleugels) uitgaven op een achthoekige binnenplaats. De oppervlakte van het ganse complex bedroeg ruim 4,3 hectare. In een eerste fase was de verwezenlijking voorzien van slechts vier blokken, de helft van het geplande (afb. 3 en 4). Drie voor gedetineerden (twee voor mannen, één voor vrouwen) en één voor de administratie en de directie.

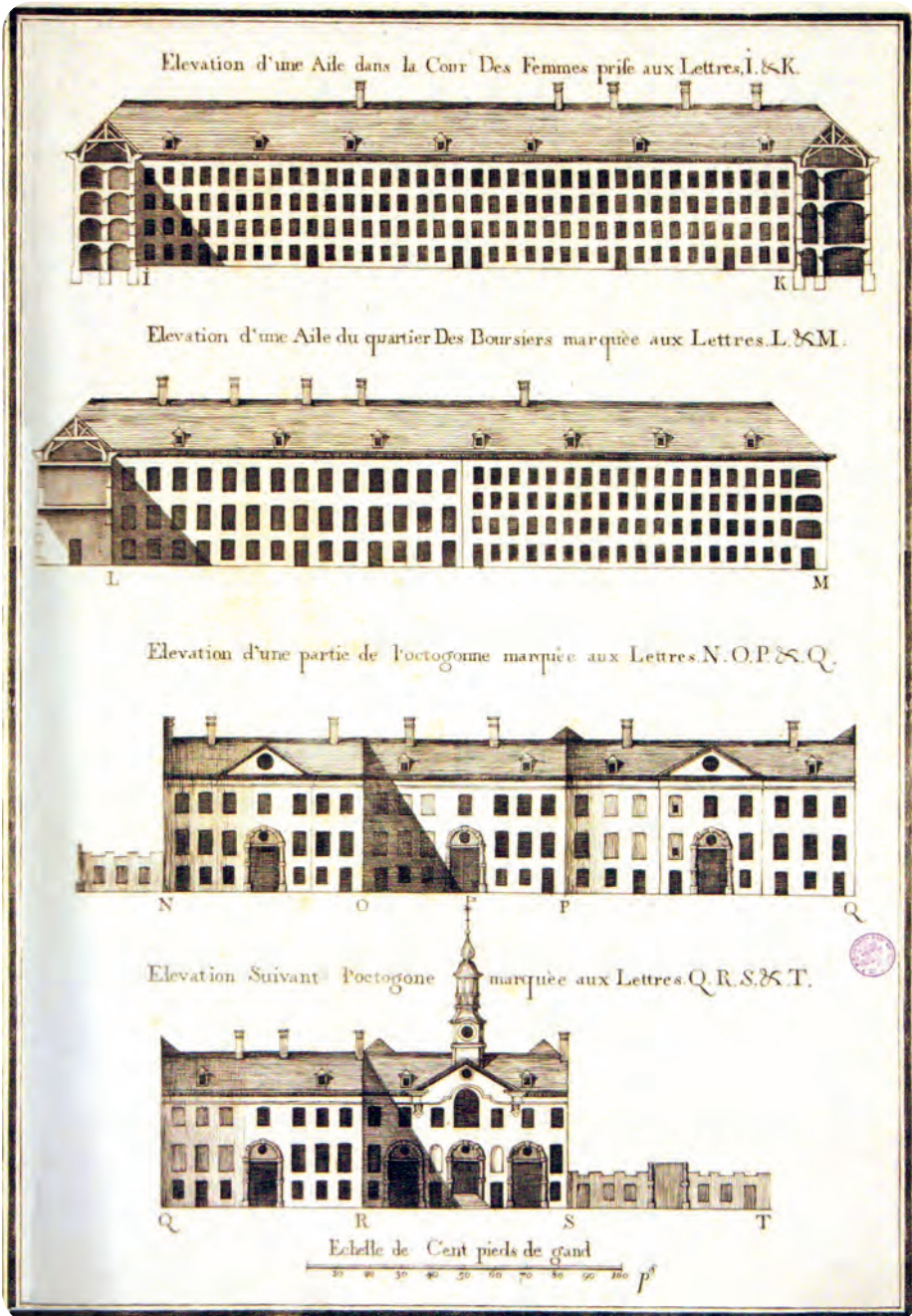

Afb. 2. Het Rasphuis in 1825 (J. Wynantz) gezien vanuit de Nieuwe Wandeling met een nog zeer landelijke deel van Ekkerghem. Binnenin het torentje van de kapel. Achterin de windmolen van de Galgenberg (Archief Gent, Zwarte Doos).

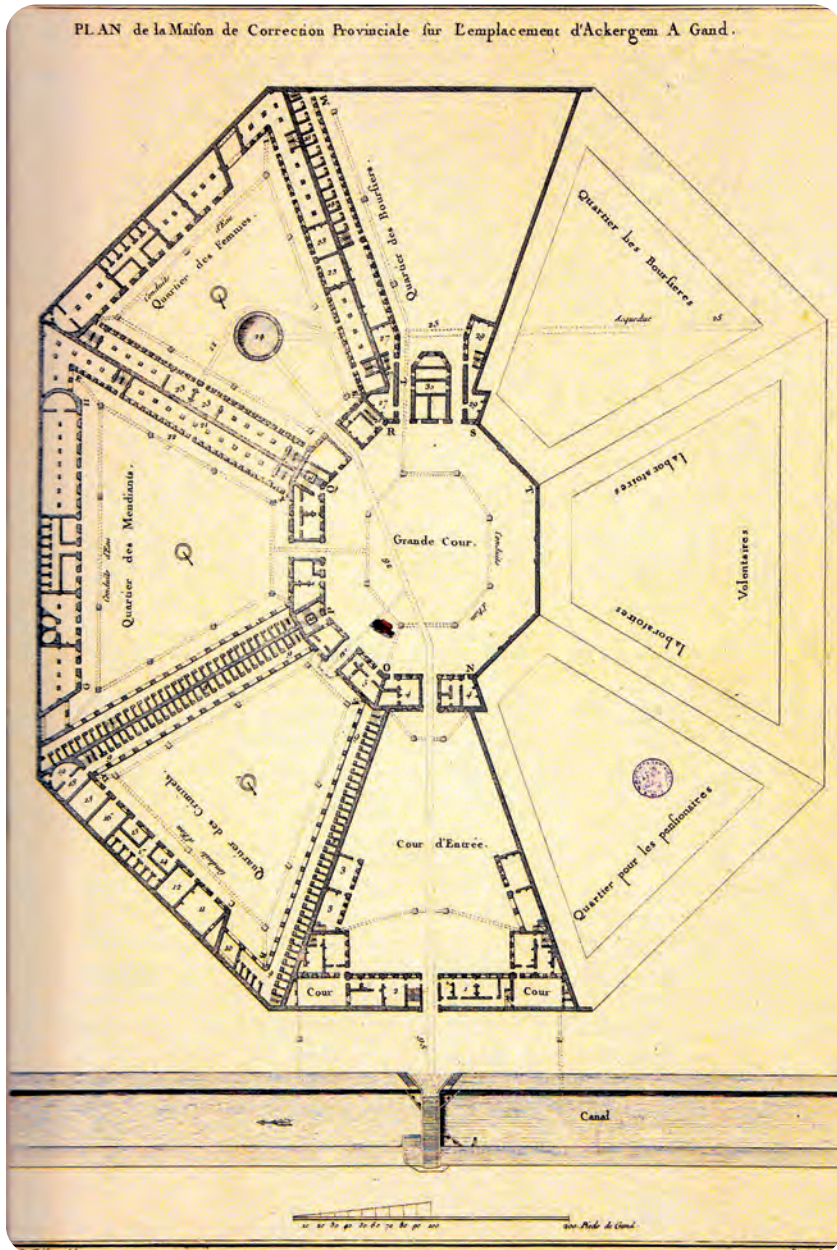
In mei 1773 reeds kon een eerste groep gevangenen het Geraard de Duivelsteen verlaten en zijn intrek nemen aan de Coupure. Enkel personen van acht tot 60 jaar werden toegelaten omdat men enkel werkbekwame gevangenen wenste. Overdag waren de gedetineerden samen in gemeenschappelijke lokalen. 's Nachts (20.30- 05.30 u.) sliep de gevangene alleen in zijn cel. Bij de eerste 'lichting' waren er 280 mannen en 170 vrouwen.

Het overlijden van Vilain XIII in 1777 had nadelige gevolgen voor de toestand en het regime in het tuchthuis. Vrij vlug verwaterde de toepassing van de strakke interne regels. Op 15 Juni 1781 bezocht keizer-koster Jozef II het Rasphuis, en hij had, getrouw aan zijn reputatie, heel wat kritiek op de werking.

Het tuchthuis maakte al snel deel uit van het maatschappelijk leven. De uitdrukking 'Hij heeft in den akker gezeten' betekende toen zoveel als nu 'hij zit (logeert) in de Wandeling'. De Akker was een deel van Ekkerghem. Een Rasphuisgast was een gevangene. 'Hij is Rasphuisgast' wou zeggen: die gast is goed voor het gevang. Nog een uitdrukking: 'hij zit in 't convent (klooster) van Sint Raskijn'.

Afb. 3. Gevelopstanden van de vleugels gerealiseerd in 1772-1773. Onderaan de vleugel met de kapel (Zwarte Doos – Archief Gent).

Afb. 4. Grondplan van het half gerealiseerde Rasphuis, eind 18de eeuw. Onderaan de Coupure met het Rasphuisbrugje tussen de hoofdingang en de Rasphuisstraat aan de overzijde van het Coupurekanaal. Bemerkt de talrijke individuele slaapcellen met zuilengalerijen naar de koer toe in het Quartier des Criminels. In het vrouwenkwartier waren de slaapvertrekken niet individueel gecompartmenteerd. Naast een afdeling voor bedelaars (mendians), was er huisvesting voor 'boursiers' (?) voorzien (Zwarte Doos).

Lieven Bauwens haalt er geld uit

Met de komst van het Franse Bewind waaide er een straffe commerciële wind door het gebouw, vooral door toedoen van de opportunistische Lieven Bauwens (eerste Maire van Gent - juli 1800/april 1801). Hij sloot met Parijs een negenjarig contract waardoor hij de beschikking kreeg over alle gedetineerden om ze in te zetten in zijn werkplaatsen binnen de inrichting (Seutens, 1974). Als tegenprestatie verplichtte hij er zich toe voeding, kledij en andere verzorging te verstrekken aan gevangenen en personeel. In de praktijk kwam hij schromelijk tekort aan zijn verplichtingen, waardoor hij in feite jarenlang de gedetineerden uitbuitte! Het kostte Bauwens amper 1/6 van wat hij aan normale werkkrachten zou hebben betaald. Er waren 1600 gedetineerden, daar waar er maar plaats was voor 400. Het regime was zo onmenselijk dat er zo goed als elke dag een dode viel. Enkele staatsinspecteurs schreven wel een aantal rapporten over de mistoestanden in de Gentse gevangenis, maar dat hielp niet, Bauwens was niet enkel maire, maar ook een goede vriend van Faipoult, de prefect van het Scheldepartement. Pas na de aanstelling van een nieuwe prefect kwamen de wantoestanden in de gevangenis aan het licht. Bauwens moest zijn rekeningen in orde maken en uit de gevangenisdirectie verdwijnen. Terzijde zij vermeld dat op 18 juli 1803 de Eerste Consul (Napoleon) en zijn vrouw Joséphine een bezoek brachten aan de Gentse gevangenis

Hollandse Tijd

Over de voeding in het Rasphuis in de negentiende eeuw (1819) verscheen een bijdrage van Luk Lekens, met een 'recept' dat een idee geeft van wat die kon inhouden. 'Zeventig kilogrammes beenderen (die reeds in de keukens gediend hebben) zyn gedurende vier uren onderworpen aen den damp voortkomende uit 't koken van 270 liters water die, voor de 7/8 veranderen in gebonden of lyvige gelei, en voor 1/8 in alderbeste vet. Die zelve beenderen worden naerdien nog onderworpen gedurende twee uren, aen het bewegen van eene tweede op koking met 180 liters versch water het welke verdikt en die vermengd zynde door bykommend water met de gelei voortgekomen van de eerste bewerking, een zeer krachtig sop geeft de welke vergenoegd voor de maelyd van 1200 persoonen 't meeste deel in den bloei hunner jaren en in het huis bezig met werk dat min of meer moeyelyk is. Dees bouillon wordt soep door de byvoeging van brood, rys, gerst, aerdappelen, etc.' Dat klinkt niet aantrekkelijk, maar goed.

Toch was er verbetering op komst. Het Hollands tijdperk bracht een positieve kentering in de kwalijke toestanden. Meer zelfs: bij K.B. van 2 september 1824 besliste Willem I tot voltooiing van wat al een halve eeuw gepland was: het bouwen van de al lang geplande tweede helft van de gevangenis. Louis Roelandt, goed gekend van het latere Operagebouw en het Justitiepaleis, werd aangesteld tot architect en het geheel werd begroot op 500.000 gulden. In 1826 was het gebouw voltooid (afb. 5 en 6). De naam werd gewijzigd in 'Huis van Réclusie (opsluiting) en Tuchtiging'. Zwervers werden verwezen naar de nieuw opgerichte 'landlopers kolonie' in Merksplas. Vanaf 1828 werden enkel de veroordeelden tot een criminele straf opgesloten in de instelling aan de Coupure.

Afb. 5. Voorzijde van een medaille (verguld zilver, 35mm) uitgegeven bij de voltooiing in 1826. Het Latijnse randschrift betekent zoveel als 'werkhuis ter verbetering van veroordeelden'. Onderaan de twee bouwjaren 1772 en 1826. In de rand de naam van de medaillist F. Braemt die dit fijne werkstukje realiseerde (gereproduceerd uit Claeys, *P. Médailles gantoises modernes*, p. 112, fotoafdruk verz. M. Vollaert).

De gedetailleerde beschrijving, inclusief het tuchtreglement, door Le Normant (1828) geeft de verloning van de gevangenen weer per dag (30-80 cent) en per afgeleverd werk en de prijzen van wat men ervoor in de kantine kon kopen (worst en kaas aan 70 cent per pond; aardappelen aan 2.5 cent per pond en een Frans broodje aan 3 cent). Er is duidelijk een verbetering!

Afb. 6. Het Gevangenismuseum van Merksplas stelt een unieke maquette van het Rasphuis tentoon. (foto Karel Govaerts; 2020).

Theater in het Rasphuis

In 1828 kreeg Gent bezoek van een hoogst ongewone Pruisische dame, Johanna Troseiner, beter bekend onder de naam van haar man Schopenhauer en van haar zoon, de zo mogelijk nog ongewonere filosoof Arthur. In haar reisverslag, in Nederlandse vertaling *Een vrouw op reis* (Carnier & Gilleir, 1998), besteedt ze relatief veel bladzijden aan Gent. Hierbij baseerde ze zich, zoals ook anderen na haar, meer dan waarschijnlijk op de gids voor Gent van Auguste Voisin, waarvan de eerste uitgave een paar jaren eerder verschenen was (1826). Haar beschrijving van het ‘Tuchthuis’ volgt direct op die van ‘Het Paleis der Hooge-School. Ze typeert de instelling als ‘eigenlijk een grote fabriek’. Het reisverhaal van Johanna Schopenhauer brengt ook een nieuw element aan dat we hier niet achterwege kunnen laten.

Enkele gevangenen die iets van de wereld gezien hadden vormden zich tot een groepje rond het eigenaardige idee om hun respectievelijke kunsten aan te wenden voor de oprichting van een theater in het tuchthuis, wat hen ook niet verboden werd (afb. 7). Bijzonder geschikte decoraties sierden het indrukwekkend opgebouwde podium. Om een echte spelersgroep te vormen ontbrak het alleen nog aan dames, want die kon men onmogelijk toegang verschaffen.

De mannen trokken zich echter uit de slag. Naar het voorbeeld van de oude Grieken en Romeinen namen de jongsten van het gezelschap de vrouwelijke rollen voor hun rekening. Allerlei stukken, tragedies en komedies, werden gebracht. Het was zelfs mogelijk als buitenstaander, mits toestemming, de voorstelling te gaan bijwonen op zondag. Zo was er een Franse voorstelling van Kotzebues 'Menschenhaat en Berouw' (een moraliserend en sentimenteel werk uit 1789, online beschikbaar) en kennissen van Johanna verzekerden haar dat het bijzonder goed meeviel, boven alle verwachting. De jonge dief die Eulalia speelde, bracht een bijzonder ontroerend effect teweeg, niet alleen op de toeschouwers, maar ook op zichzelf, zodat hij in de laatste scène niet meer kon spreken door de tranen.

Afb. 7. De leeggemaakte theaterzaal, net voor de afbraak in 1935-1936 (verz. M. Vollaert).

Verder haalt Johanna uit de teksten van Voisin aan dat er zowel katholieke als protestantse erediensten lopen en bovendien dat er een marketenter langskomt bij wie de gevangenen met zinken munten (onbruikbaar buiten de gevangenis), bescheiden aankopen kunnen doen op een ordentelijke manier, aan prijzen die (met opzet) iets hoger lagen dan die buiten de instelling. Dammen en

domino spelen tijdens de vrije uren mag, maar elke vorm van kansspelen om geld bleef ten strengste verboden en wordt zwaar bestraft.

Dankwoord

De auteur stelt er prijs op Karel Govaerts van het Archief Gevangenis­museum te Merksplas te bedanken voor de interessante informatie en foto's van de maquette van het Rasphuis, 134 cm bij 124 cm groot en 28 cm hoog tot het topje van het kapeltorentje, gemaakt uit stevig karton. De GT-redactie is ook Maurice Vollaert dankbaar, die ons liet kiezen in zijn uitgebreide fotocollectie. Nog meer gezichten hieruit in deel 2 van deze kleine reeks.

Referenties

Anon. (1771). *Conditien van de wercken aen te nemen tot de stichtinge van eenen bouw moe­rende dienen voor een provinciael tucht-huys te plaetsen binnen de stadt Gentd op de prochie van Ackergem*, P. de Goesin, Gent.

Carnier, M., Gilleir, A. (1998). *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer*. Davidsfonds, Leuven, pp. 192.

De Buck, R. ((2007). Gentse memoriedagen. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 26, p. 229.

Howard, J. (1777). *The state of prisons in England and Wales. With preliminary observations, and an account of some foreign prisons*, Cadell en Conant, Londen, pp. 489

Lekens, L. (1988). Voeding in het 'Tuchthuis' te Gent. In: *Ghentsche Tydinghen*, jg. 17, p. 334-335.

Lenders, P. (1995). *Vilain XIII*, Davidsfonds, Leuven, pp. 127.

Le Normant, C.A., Bernaert, B. (1828). *Description de la maison de force à Gand, ou Guide des voyageurs qui visitent cet établissement*, Gent, Dujardin.

Seutens, A.M., (1974). Lieven Bauwens - Mythe en Werkelijkheid. In: *Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 28, p. 77-104.

Vermeulen, J. (1936). Centrale Gevangenis in Gent. In: *Toerisme*, jg. 15 nr. 7.

Vilain XIII, J.J. (1775). *Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et les fainéants à leur propre avantage et de les rendre utiles à l'état*, Gent (tweede uitg, 1841).

Voisin, A. (1826, eerste uitgave). *Guide des voyageurs dans la ville de Gand ou notice historique sur cette ville, ses monuments et ses hommes célèbres*. Gent, Vandekerckhove.

Werkgroep Coupure (2009). *De Coupure in Gent: scheiding en verbinding*. Gent, Academia Press.